

різну свідомість населення. Тому схема загальноукраїнської історії складається з трьох окремих цивілізаційних ліній. Взаємодія між ними, однак, не дозволила їм бути цілком самостійними. Кінець кінцем вони зійшлися в Українській державі.

1. Державність і державна служба у давніх степових імперіях

Державність у степових народів. Степи України належать до ареалу, де кілька тисячоліть панувала степова цивілізація кочових скотарів. Цей ареал охоплював усю територію Євразійського Степу від Дунаю до Маньчжурії разом із прилеглими до нього з півдня пустелями. Це були території, придатні для кочового скотарства – основного роду занять степовиків. Проте завдяки воєнній силі та державній організації в орбіту їхнього політичного та культурного впливу потрапляли також і бездержавні лісові народи на північ від степів, і багато осілих держав Азії та Східної Європи, зокрема Китай, Іран, Русь. Хронологічні межі цієї цивілізації такі самі вражаючі. Приручення коня приблизно за 4 тис. років до н.е. стало відправним пунктом її формування, а історичний час для неї розпочався навалом киммерійців і скіфів на Ассирію у VIII ст. до н.е. Відтоді вона залишалася панівною на території Євразійського Степу до кінця XVIII ст. Кримський ханат – остання степова держава на території України.

Як і належить самостійній цивілізації, тут розвинулись особливі форми суспільної організації, в тому числі своя державність – степова імперія. Незважаючи на всі відмінності від звичних форм державності осілих народів, степові імперії мають притаманні всім державам цілі, державні інститути і функції. Так, головна мета степових імперій полягала у наданні безпеки населенню. В них існували такі державні інститути, як центральний уряд, військо, право, суд, державна ідеологія. Але сильна культурна специфіка степової цивілізації зумовлювала незвичні для осілих спостерігачів зовнішні прояви державності степовиків. Брак свідчень про степові суспільства додавала їм загадковості. Тому, перш ніж розглянути конкретні відомості про степові держави України, варто пояснити складові степової державності крізь призму їхньої цивілізаційної специфіки.

Першим і головним джерелом небезпеки, яка спонукала степовиків до організації держав, було поширення насильства в їхньому середовищі. Всі степовики були мисливцями і воїнами, отже, тренуваними для насильства, тоді як висока рухливість стимулювала ілюзію безкарності. Укладання угод про кругову поруку, про взаємні шлюби між певними племенами, фіктивне родичання (кунацтво), звичай кровної помсти не вносили стабільності через нестабільність самих родоплемінних одиниць, які часто розпадалися або, навпаки, розросталися.

В умовах поширення насильства можливості для утримання миру та безпеки залежали в кінцевому рахунку від здатності суспільства нейтралізувати збройний виклик зсередини чи від зовнішнього агресора. Таку здатність могло забезпечити лише об'єднання племен. Воно й слугувало основним шляхом утворення держави на степу. Що саме усунення насильства було вищим ідеалом степової держави, демонструє

тюркський термін «ель»/«іль» на означення держави – він походить із давньотюркської мови і ще зберіг первісне значення миру. Тому науковий термін для означення степової держави звучить так: «*пах nomadica*» – «кочовий пакс». Латинське слово «*пах*» означає «стан миру» і «світ».

Другим викликом суспільній безпеці була нестабільність економіки кочового скотарства. Степ належить до районів із суворими природними умовами. Тому, власне, до появи кочового скотарства в ньому взагалі не було виробничої економіки. Людство завдячує кочовикам тим, що вони першими розвинули господарство на степу. Але суворе природне середовище та клімат степів і пустель вносили нестабільність в економічне становище кочовиків. Ще гірше було те, що степова економіка не мала компенсаторних засобів на випадок руйнівних погодних умов, якими володіла економіка осілих землеробів. По-перше, продовольчі продукти скотарства – м'ясо та молочні страви – на відміну від зерна швидко псуються і не дають можливості накопичення запасів. Кочовик має засоби існування, поки в нього є худоба. Відновлення втраченої худоби потребує більше часу і зовнішніх ресурсів, ніж відновлення посівів. Другорядні ж види економічної діяльності на степу, як-от мисливство, збиральництво, ремесло та землеробство, мали допоміжне значення і не гарантували виживання. Нарешті, на степу внаслідок натурального характеру економіки та браку економічної спеціалізації був відсутній внутрішній ринок, який би приваблював осілих сусідів. А міжнародні купці брали на степу хіба що хутро, мисливських птахів, рабів, тобто не продукти скотарства. Отже, єдиний доступний для кочовиків ринок, де водилися гроші та інші коштовності, які можна було б накопичувати, знаходився в осілих сусідів. Але доступ і правила торгу контролювалися сусідами у власних інтересах, і це ставило кочовиків у залежність. Так на цьому ґрунті розвинулося партнерство степових ватажків із міжнародними купцями. Крім того, степовики з готовністю постачали на ринки осілих будь-який товар, що користувався попитом, навіть якщо це були раби. Отже, незважаючи на багато привабливих рис кочового життя, передусім споживання їжі тваринного походження, виживання кочовиків потребувало доступу до зовнішніх ресурсів. Зрозуміло, що цей доступ забезпечувало здебільшого насильство і лише незначною мірою торгівля.

Першим таким ресурсом були слабші сусіди-кочовики, яких можна було грабувати або примусити платити данину. Другим ресурсом були осілі сусіди з їхніми запасами продовольства, а головне – грошми та іншими багатствами. Війни між степовиками – племенами та цілими імперіями – за пасовиська та контроль над торговельними шляхами були основним чинником міграцій, які утворювали загальновідоме тло історії степової Європи.

Єдиним засобом для припинення насильства у суспільстві кочових скотарів виявлялося насильство. Відповідно військо було основним державним інститутом, а конфедерація племен (базової військової ланки на степу) – основою структури степової держави. Утворитися союз племен міг за наявності сильного об'єднавчого мотиву. Адже об'єднання зусиль покладає зобов'язання, отже, й певні обмеження на кожного з учасників. У кінцевому підсумку мотиви об'єднання набували переконливості залежно від військового щастя і таланту ватажка, який їх висував. Саме від його здібностей, які він доводив особистими перемогами та багатствами, залежало

приєднання степових союзників до його амбітних планів. Особистості були головними творцями степових держав.

Племена були самостійними у внутрішньому житті. Тому конфедерація утворювалася на підставі вільного вибору, тобто порозуміння між воєнним лідером і ватажками його союзних племен. Воно оформлювалося взаємними присягами, заради чого виникли спеціальні державні інститути з рисами колективної влади – збори ватажка (разом із його оточенням) і племінної знаті. Вони мали різні форми: загальні з'їзди, з'їзди знаті (курултаї), загальнодержавні культові ритуали, імперські учти. Незважаючи на колективну форму цих інститутів, вони не носили демократичного характеру. Так, вибори не передбачали наявності кількох кандидатів, оскільки обранець мусив на той час довести свою харизму. Неодмінно одностайне голосування насправді виконувало функцію колективної присяги на вірність. Незгодні вважалися ворогами й підлягали знищенню. Тому вони не з'являлися на курултаї, а якщо мали достатньо сил, то влаштовували власні. Усунення ватажка від влади внаслідок воєнної поразки проти зовнішніх ворогів чи успішного повстання підлеглих розцінювалось як утрата ним харизми, означало його політичну смерть і наражало на небезпеку фізичної розправи.

На загал взаємні зобов'язання між верховним степовим ватажком і його союзниками були досить обмежені. Ватажок виконував роль головнокомандувача, тішився почестями, йому діставалася краща частка здобичі, він збирав на свою користь податки й приймав усяку службу від підлеглих, але не мав слова у внутрішніх племінних справах своїх союзників. Зате перша ж воєнна поразка або конфлікт із прибічниками звичайно клали край подальшій кар'єрі конфедерації та її ватажка.

Зв'язок між ватажком і його прибічниками міцнішав у разі підкорення інших степових племен. Останні були об'єктом спільного визиску. Підкорені платили податки, служили у війську, виконували різні повинності на користь переможців. Інакше кажучи, вони набували статусу колективного невільника, що створював у ватажка та його союзників зацікавлення у збереженні союзу для утримання панування над поневоленими. Підлеглі племена, якщо вони не піддавалися повній асиміляції, зберігали племінну верхівку та внутрішнє самоврядування, отже, їх теж можна вважати конфедератами. Проте вони мали урізану автономію, адже для визиску й утримання їх у покорі правитель призначав їм свого намісника. Об'єднане військо конфедерації було напоготові примусити невдоволених до лояльності. Отже, нерівність та ієрархічність були суттєвими рисами структури такого племінного союзу. Не дивно, що ризик повстань і розпаду цього союзу був високий. Проте вже така структура степової племінної конфедерації мала той мінімум внутрішньої стабільності, який дозволяв їй набути відповідальності за безпеку, властиву державам, і розвинути належні державні органи та служби.

Отже, степова держава – це імперія, в якій правляча династія очолювала ієрархічно побудовану конфедерацію союзних і підлеглих племен кочових скотарів. Вона складалася з трьох компонентів: 1) центральний уряд в особі ватажка – верховного правителя, правлячої династії та двору; 2) союзні племена; 3) підлеглі племена. Відмінність цієї спільноти від тактичного племінного союзу полягає в існуванні центрального уряду та ієрархічної структури нерівних членів конфедерації. Тому цей

тип держави можна формально визначити як імперську племінну конфедерацію, а образно-скорочено назвати степовою імперією.

Повстання підлеглих племен і чвари всередині правлячих династій слугували основною причиною розпаду степових імперій. Найстабільніші з них існували близько двох століть. Загибель держави не означала негайного відродження державності на тому самому місці з іншими правителями. В цьому полягала відмінність степу від осілих територій, де державність, якщо вона одного разу виникла, зазвичай уже не зникала. На степу періоди міждержавності, позначені тотальною війною всіх проти всіх, могли розтягатися надовго. Проте це не може слугувати підставою, щоб відмовляти степові у здатності до державотворення. Імперська ідеологія жила в степових елітах і в умовах суспільної кризи могла швидко реалізуватися в новій державі. Така періодична державність була властива й степам України, де кожний новий завойовник зі Сходу був краще організований, але рано чи пізно відцентрові тенденції неодмінно брали гору і держава розпадалася, готуючи тим самим політичний вакуум для нової навали зі Сходу. Власне, так сталось і на території сучасної Монголії, що слугувала центром для кількох степових імперій, але пережила трьохсотлітній бездержавний період перед утворенням Монгольської імперії.

Крім сусідів-кочовиків і бездержавних народів лісів і тундри, важливим об'єктом агресивних амбіцій степових ватажків були осілі цивілізації. Ці амбіції виростили з воєнної переваги степовиків над осілими, яку до кінця XVIII ст. забезпечувала ефективність основного способу ведення війни на степу – рухлива стрільба з лука верхи на конях. Воєнна організація степової імперії, примножуючи воєнний потенціал кочовиків, значно розширювала можливості для підкорення осілих сусідів, а з ним і можливості доступу до їхніх багатств. Успішна війна проти осілих сусідів обіцяла не лише додаткові ресурси (продовольство, одяг, зброю, побутові речі), а й засоби накопичення – гроші та коштовності, недоступні степовикам.

Однак включення осілих територій до складу степових імперій кидало їм серйозний виклик. Воєнний контроль над осілими територіями був утруднений, якщо кочовики не залишалися на завойованій території, а якщо залишалися – то їхнє перебування мало руйнівні наслідки і, отже, не приносило користі. Для самостійного управління осілими територіями та постійної експлуатації степовики не мали знань. До того ж принади осілої цивілізації руйнували степове суспільство, адже зростаючий попит його еліт на товари ексклюзивного вжитку виховували в них несумісні з кочовим життям смаки. Тому кочовики зазвичай свідомо не включали осілі території до складу своїх держав. Зручніше було змусити осілі держави під страхом війни платити постійну данину та відкрити доступ кочовикам до своїх ринків для торгівлі.

Осілі території в такому разі включалися до складу степових імперій на правах завойованої підневільної території: там зберігалася традиційна адміністрація для внутрішнього порядкування під наглядом степових намісників. Проте управління осілими спільнотами вимагало взаємного пристосування як від них, так і від степових сюзеренів. Цей процес продукував мішані складні державні інститути й управлінські практики. На збирання потрібного досвіду знадобилися століття, тому на прямий контроль осілих територій степовики регулярно відважувалися тільки з X ст. в Китаї. У Західній Євразії цю практику започаткувала тільки Монгольська імперія, що

поклато початок новому періодові в історії степової державності загалом в Євразії. Проте для історії українського степу важливішою віхою стало постання великої осілої держави – Київської Русі.

Таблиця 1.1. Структура уряду степових держав

Державні органи та посади	Функції
Верховний уряд	
Правитель	<ul style="list-style-type: none"> - Полководець – головнокомандуючий об'єднаними силами імперії (на війні внутрішній зі степовиками та війні зовнішній з осілими) - Голова конфедерації (арбітраж стосунків між кланами, між кланами й осілими) - Голова ідеології (сакральний лідер і/або протагоніст релігійного культу) - Законодавство - Суд - Розпорядник податків і данини - Керівник міжнародної торгівлі
Династія	<ul style="list-style-type: none"> - Передача влади (визначення спадкоємця престолу і його легітимація) - Співправління (учасники родинних нарад) - Виконання державних функцій (територіальні адміністратори, комісари)
Двір правителя (гвардія та слуги)	<ul style="list-style-type: none"> - Первісне завоювання - Охорона правителя - Елітне військо - Виконання урядових функцій (довірені посланці та комісари) - Підготовка кадрів державного управління
Імперська нарада (члени родини, наближені до вождя)	<ul style="list-style-type: none"> - Дорадча функція під час формування ватажком політичних цілей - Суд
Імперські збори (курултай – загальноімперська нарада за участі представників правлячих племен)	<ul style="list-style-type: none"> - Легітимація влади ватажка конфедерації
Правлячі племена-конфедерати	
Племінна верхівка	<ul style="list-style-type: none"> - Керівництво племенем, - Керівництво племінним військом - Участь у формуванні зовнішньої політики держави - Участь в імперських збройних силах - Контроль підлеглих племен-конфедератів
Підлеглі племена	
Комісари центрального уряду	<ul style="list-style-type: none"> - Контроль племінної верхівки

Державні органи та посади	Функції
Племінна верхівка	<ul style="list-style-type: none"> - Виконання розпоряджень центрального уряду - Участь в імперських збройних силах - Сплата податків - Виконання державних повинностей - Керівництво племенем
Підлеглі осілі території	
Комісари центрального уряду	- Контроль місцевої адміністрації
Місцева адміністрація	<ul style="list-style-type: none"> - Утримання в покорі місцевого населення - Збирання податків - Мобілізація населення на виконання повинностей

Якщо взяти до уваги ознаки степової державності, згадувані вище, то першою державою, яка засвідчена джерелами на території України, була степова імперія, умовну назву якій дав народ скіфів. За збігом, ця держава є також першою степовою державою, відомою світовій історії. Сталося це завдяки тому, що її описав «батько історії» Геродот.

Насправді у степах Надчорномор'я відомі попередники скіфів, які, напевно, мали державність. Ними були кіммерійці, які під тиском скіфів подалися до Закавказзя. За Кавказом кіммерійці зі скіфами напали на цивілізовані держави Близького Сходу, завдяки чому кочовики вперше потрапили до анналів світової історії*¹. Вистояти проти їхньої навали спромоглося лише Ново-Ассирійське царство – провідна воєнна сила того часу. 679 р. до н.е. ассирійський цар Асаргаддон увічнив свою перемогу над скіфами та кіммерійцями стелами з написами. Він похвалявся тим, що порубав мечем кіммерійського ватажка – «варвара Теушпу, чий дім далеко... разом із його військом»², розсіяв невгамовних північних варварів із країни Маннеїв і потропив мечем «Ішпакая скіфа»³. Називаючи своїх суперників етнічним іменем та іменем ватажка, Асаргаддон мимохіть визнавав їхню певну організацію, подібну до інших ворогів, державний статус яких не викликає сумніву. Він де-факто визнав державний статус і навіть рівність скіфів щодо Ассирії, уклавши зі скіфами союз, при чому погодився на шлюб Бартатуа⁴, сина переможеного Ішпакая, з ассирійською царівною. Цей союз пройшов випробування вже за кілька років під час повстання мідійського ватажка Каштаріти, до якого приєдналися інші сусіди Ассирії, а також кіммерійці. Незважаючи на недовіру до своїх союзників, яка бриніла у запитах оракулу з приводу надійності скіфів**⁵, ассирійці дістали від них допомогу у війнах проти Мідії, що теж мала власну кінноту, та коаліції кіммерійців на чолі з Тугдаммі з Урарту⁶. За два роки до падіння

* Власне, саме слово «скіф» було назвою, даною цьому народові у Передній Азії: індоєвропейське *скеута* – стрілець, від якого походить семітське *ішкуза* і пізніше *ашкеназ*.

** Асаргаддон питав оракула, чи варто посилати гінця на розвідку до країни Хубушкія в очікуванні нападу з боку Урарту, Маннея, скіфів і кіммерійців.

Ассирійської держави скіфи здійснили набіг або на короткий час завоювали Мідію 614–613 рр.⁷ Отже, державність на території України, представлена державами кіммерійців і скіфів, засвідчена принаймні від 679 р. до н. е. Проте докладних письмових даних про кіммерійців не залишилося, і тому першим державним народом в історії України слід уважати скіфів.

Скіфи у Північне Причорномор'я прибули або з внутрішньої Азії (адже їхня культура була поширена аж до Алтаю), або ймовірно з Волго-Уральського регіону. На Закавказзі вони таки призвели до падіння Ассирії 612 р., але на початку VI ст. були розгромлені Мідією і забралися звідти. У наступному столітті Геродот відвідав Ольвію і залишив опис тих скіфів, які жили у Надчорноморських степах. Загалом відомості про скіфів, за винятком повідомлень Геродота, дуже фрагментарні. Проте без особливого ризику можна вважати, що у VI–IV ст. скіфи спромоглися утворити досить сильне державне об'єднання, яке домінувало у воєнному і політичному плані в усьому Північному Причорномор'ї. Воно одержало перемогу у війні над персидською імперією Ахеменідів, воювало з фракійцями. Внаслідок поразки скіфського царя Атея від македонського царя Філіпа Скіфія розпалася. Після того відомі дві «малі» Скіфії – одна в Добруджі, інша – на Кримському півострові. Ці утворення збереглися й після II ст. до н. е., коли степами Надчорномор'я оволоділи сармати. Проте відновити колишню імперію скіфам уже не судилося. Вони остаточно зникли як етнос у III ст. н. е. внаслідок навали варварських племен. Отже, Геродотів опис стосується державності на час кульмінаційного періоду в політичній історії скіфів Північного Причорномор'я.

Геродот ніяк не визначав державність описаної ним Скіфії, але представляв Скіфію цілісною країною. Незважаючи на повідомлення про низку племен, що там мешкали, він не мав сумнівів щодо чільного політичного статусу скіфів. Як і належить степовій імперії, вона мала жорстку ієрархічну будову. Скіфи вважалися панамі над іншими народами. Вони мали певну територію кочування, але контролювали решту племен, які вважалися їхніми невільниками:

«За Герром простягається країна, що називається царською, і скіфи, які в ній живуть, найхоробріші та найчисленніші і вони вважать інших скіфів своїми невільниками»⁸.

Історики часто схильні вбачати перебільшення у цих словах Геродота про підневільний статус нескіфських племен, пропонуючи окреслити його як данництво. Справді, на чолі цих племен – таврів, агатірсів, неврів, андрофагів, меланхлайнів, гелонів, будінів і савроматів – стояли їхні власні царі*. Не викликає сумніву, що підлеглі племена сплачували данину скіфам, хоча наше джерело про це прямо не говорить (про це нижче). Проте збереження племінної структури – характерна риса степової імперії. До того ж події війни з персами є промовистими щодо характеру стосунків підлеглості. Скіфська племінна конфедерація в умовах зовнішньої загрози фактично розпалася. Одні племена визнали за можливе для себе виступити проти ворога разом

---

* «Скіфи порадилися між собою і вирішили, що вони самі не спроможні помірятися силами і прогнати Дарія, і послали вісників до сусідніх народів. І царі тих народів уже збиралися і радилися між собою, розуміючи, що проти них виступило велике військо. Це були царі таврів, і агатірсів, і неврів, і андрофагів, і меланхлайнів, і гелонів, і будінів, і савроматів» (Геродот. Історії IV:102).

зі скіфами, але інші не погодилися на це, що було рівнозначно повстанню проти них. Тому реакція скіфів на те, що в описі Геродота поставало лише як словесна суперечка між царями скіфів і царями підданих племен, була цілком адекватною відповіддю на збройне повстання. Скіфи вирішили заходити до кожної країни, що відмовлялася воювати на їхньому боці, і силою примушувати її населення слідувати наказам скіфів:

«Вони мусять зайти в країни, народи яких не вступили в союз із ними, щоб і їх зтягнути у війну проти персів (а якщо вони не підуть воювати добровільно проти персів, то силоміць змусити їх до цього). Потім вони мають повернутися до своєї країни, і коли вважатимуть це за доцільне, нападуть на персів»⁹.

Інакше кажучи, ціною свободи для підлеглих скіфських племен була не данина, а життя. А це означало тільки справді рабський статус цих племен щодо їхніх сюзеренів. Навіть більше, примус воювати на свою користь – це характерна риса мілітарного невільництва, специфічно степового соціального інституту.

Інша річ, що скіфи скликали наради з підлеглими царями*. Проте, як видно, ці наради скликалися передусім для засвідчення лояльності підлеглих і тому не передбачали для незгодних інших наслідків, крім насильства. По суті, Геродотове повідомлення є першим описом степового курултаю.

Отже, імперський характер скіфської конфедерації ясно відбився у жорстких ієрархічних стосунках між скіфами та рештою племен. При цьому для скіфів основна служба підлеглих племен полягала у воєнному служінні. Що стосується інших форм експлуатації підневільних племен, Геродот не дає прямих указівок. Лише одна легенда про казан царя Аріанта може трактуватись як свідчення звичаю проведення підрахунків у скіфській імперії з фіскальною метою. Легенда повідомляє, що цар Аріант був зацікавлений дізнатися про кількість населення і зажадав від кожного мешканця по стрілі. З цих стріл було зроблено гігантський казан**. Структура цієї легенди включає в себе дві дії – підрахунок населення та одержання від кожного мешканця якоїсь речі (наконечник стріли, до всього, був вартісним предметом), – які ідентичні процедурі збирання податків, і, напевно, ця легенда вказує на існування такої практики в скіфів. При цьому ж легенда не залишає сумнівів в тому, що податкова практика була дуже

---

* «Отже, скіфські посланці прибули до царів тих народів, яких я перелічив. Була там у них нарада, і посланці докладно розповіли про стан речей і сказали їм, що перси, підкоривши собі весь інший материк, перекинули міст через Боспорську протоку, перейшли тепер на наш материк, поневолили фракійців і тепер прокладають міст через ріку Істр, бо хочуть і весь цей край підкорити собі. «Отже, вам, – вони продовжували, – аж ніяк не слід бути осторонь і дивитися на те, як ми гинемо, але будучи однодумними з нами, вчинимо опір загарбникові...» (Геродот. Історії IV:118).

** «Проміж рік Борисфен і Гіпаній є місцевість Еksamпай... У тому місці стоїть казан, ушестеро більший від кратера, що його присвятив Павсаній, син Клеомброта, в гирлі Понту Евксину. Хто його ще не бачив, я поясню тому, що це таке. Цей казан у Скіфії вільно вміщує шістсот амфор, і завтовшки цей скіфський казан має шість стіп. Як кажуть тубільці, його було зроблено з наконечників стріл. Отже, їхній цар, якого звали Аріант, захотів довідатися, скільки є скіфів, і для цього наказав усім скіфам кожному принести по одному наконечнику стріли. А хто не принесе, тому він загрожував смертю. Отже, коли йому принесли дуже багато наконечників стріл, він вирішив спорудити з них постійний пам'ятник. З них він зробив цей казан і присвятив його тому Еksamпаєві» (Геродот. Історії IV:81).

примітивною на степу, де не існувало розвиненої системи акумуляції наукових знань, як в осілих суспільствах. Тож державна служба, яка завідувала виконанням цієї функції, не кидалася в очі сторонньому спостерігачеві так, як дивна легенда. Але легенда є надійним симптомом зазначеного факту.

Самих скіфів Геродот подає як конфедерацію племен на чолі з царською династією – точно у відповідності зі структурою степових імперій. Він називає чотири племені – авхатів, катіарів, траспіїв і паралатів. Важко перевірити, наскільки реальними особами були родоначальники цих трьох – тут сумніву додає сам інформатор, який виводить чотири племені від трьох братів-династів (Арпоксай дав початок двом племенам). Проте реалістичною, поза сумнівом, є особа царя Сколота. Зважаючи на те, що скіфи Надчорномор'я за часів Геродота самі себе називали іменем Сколота, це означає лише одне – цей цар був засновником скіфської імперії, яку описав Геродот. Ця риса політичної культури цілком улягає степовій традиції, коли засновники імперій ставали епонімами держав і народів*. Правління Скіфією під час війни з Дарієм I трьома братами було також реальною рисою. Власне, в такому династійному правлінні була закладена причина політичної нетривкості імперії.

Навряд чи можна будувати серйозні теорії про адміністративно-територіальний поділ скіфської імперії і відповідно провінційну адміністрацію на підставі повідомлення про бенкети, які влаштовували правителі областей (номархи)¹⁰. Геродот не був послідовний у вживанні термінології (і він не був винятком!). По суті, іншого поділу, крім племінного, степові імперії не знали до Монгольської імперії, в усякому разі – на степових територіях. Тому скоріше за все Геродот під правителями областей мав на увазі племінних ватажків.

Як у всякій патримоніальній державі, цар і його двір становили центральний державний апарат. Геродот не подав його спеціального опису. Найближче оточення царя показується у сумному обряді царського поховання:

«В просторому приміщенні склепу ховають одну з його наложниць, яку перед тим задушили, його виночерпія і куховара, конюха, особистого слугу, вісника і його коней, а також певну частину його речей»¹¹.

Усі зазначені особи, звичайно, були передусім царськими особистими слугами, імовірно, рабами. Проте кількатисячолітня історія степових імперій та інших держав, які входили в орбіту їхнього впливу, монотонно вказуватимуть на цих самих осіб в оточенні монархів, причому не лише як на тривіальну прислугу, а як на державних посадовців. Зрештою, в монархічних державах домодерної доби титулатура державних службовців походила від назв слуг. Османська титулатура є добрим прикладом цього. Еквівалентом куховара може вважатися *чашнігір* («чашник»), конюха – *міраخور* («завідувач коней»), найближчого слуги – *хасс-ода-баши* («начальник приватної палати»). З цих осіб виходили найвищі службовці держави – включно з верховним везіром. Як правило, в палацевому церемоніалі й у державних справах у степових імперіях брали участь і наближені до імператорів жінки. Тож у похованих поряд зі скіфськими царя-

---

* Сельджуки й османці – добре відомі недавні приклади цієї традиції, яка, між іншим, дожила в Україні до сучасності – її можна помітити у назвах політичних блоків, які беруть собі ім'я їхніх лідерів.

ми слугах вгадуються прототиби важливих державних службовців пізніших степових імперій і не тільки їх. Досить сказати, що куховар і конюх належали до княжих мужів Київської Русі і їхній високий статус княжих слуг був захищений подвійною вірою, порівняно з вірою за вбивство вільної людини.

Державні функції вочевидь виконувалися так званими ворожбитами. В тому, що Геродот пише про них як про лікарів, угадується те, що вони обслуговували культ царя, і отже, царі постають як справжні суспільні лідери, які спромоглися поставити під контроль держави (в їхній особі) релігію, перетворивши її на державну ідеологію, а ворожбитів – на своєрідних державних службовців. На нещастя для останніх, їхні функції були пов'язані з ризиком для життя, що було не дивно, коли роль бога приписувалася смертній істоті. Геродот розповідає про ритуал їхнього знищення¹².

Утім, не всі службовці були приречені померти за царя, хоча така перспектива не виключалася ні для кого*. Позаяк війна була основною функцією степової держави, відповідно військові становили основну масу державних службовців. Зрозуміло, військові служили своїм правителям ціною життя. Проте все-таки скіфи розвинули систему нагороди за воєнну службу, що згодом поширилася на царську службу взагалі. Йдеться про частування вином на імперських бенкетах:

«Один раз на рік кожен правитель області, змішавши вино з водою в кратері, дає пити тим скіфам, які повбивали ворогів, а ті, хто цього не зробили, не п'ють цього вина, але, присоромлені, сидять осторонь: бо для скіфів це найбільша ганьба. А ті, які повбивали дуже багато ворогів, тримають аж два келехи і з обох п'ють»¹³.

У цьому разі, здається, Геродот помітив витоки дуже тривалої традиції бенкетування та взагалі застілля, які до цього часу збереглись у державах і суспільствах Центральної Європи¹⁴.

2. Грецькі держави та римські провінції Надчорномор'я

Чорноморське узбережжя України, за винятком гірського Південного берега Криму, є степом. Тому державне життя тут розпочалося в складі перших степових імперій. Проте попит кочовиків на продукти осілої цивілізації дозволив грекам осісти на цій окраїні степу. По суті, колонізація розсунула кордони Греції на терени Північного Причорномор'я, хоч би якими ефемерними були володіння грецьких колоністів. Греки принесли з собою власну цивілізацію і державні традиції, які лягли в основу державного ладу їхніх колоній, а згодом і держав. Найважлишою рисою державної традиції греків була ідея політичного режиму демократії. Тим самим територія України з давніх часів належала до ареалу демократичної традиції, що стала підвалиною європейської цивілізації, і таким чином її населення набуло ранній досвід

* Див. травматичні прояви скорботи за померлим царем: «Ті, до яких привозять померлого, роблять те саме, що й царські скіфи: відрізують кінчик вуха, стрижуть на голові волосся, дряпають у різних місцях рамено, вкривають синцями лоб і ніс і проколюють стрілою ліву руку. Звідти на возі труп царя перевозять ще далі, до підвладного їм племені, а ті, до яких його перед тим привозили, супроводжують його» (Геродот. Історії IV:71).